

عبدالکریم زکریا خان خدیو سلاطین

نقلم : محمد تقی مصطفوی

شادروان محمد غفاری (کمال الملک) استاد عالیقدر نقاشی قرن اخیر ایران و شاهکارهای هنری او نزد هنردوستان و هنرمندان کنونی ایران معروف است و احتیاج بمعرفی و توضیح ندارد - عموی او ابوالحسن نقاشی ملقب به صنیع الملک نقاش معروف عصر محمد شاه قاجار و نیه اول سلطنت ناصرالدینشاه قاجار از طرف محمد شاه قاجار برای تکمیل هنر و فرا گرفتن نقاشی سبک جدید بایتالیا اعزام شد و تا پایان سلطنت محمد شاه در آنجا بود و پس از ۵ سال توقف در ایتالیا هنگامیکه سی و پنجسال از سن او میگذشت بایران بازگشت و علاوه بر تصاویر زیادی که از شهریاران سابق الذکر و شاهزادگان

و رجال و دولتمندان کشیده است مؤسس نخستین مدرسه رسمی صنایع مستظرفه در ایران میباشد و بسیاری از دستاران هنر و هنرمندان کم و بیش بکارهای او آشنا هستند (۱) از جمله مهمترین آثار صنیع الملک که حقا از نظر تاریخی هم حائز کمال اهمیت میباشد تصاویر صف سلام تالار نظامیه است که در حدود سال ۱۲۷۲ هجری قمری کشیده شده تصویر ناصرالدینشاه را بسن قریب ۲۶ سالگی با پسران و شاهزادگان و دیگر کسانی که در مراسم سلام حضور شاه شرکت میکردند در بر دارد (۲) و از قرائن امر چنین برمیآید که صنیع الملک صورت آب و رنگ اشخاصی را که تصویرشان در صف

(۱) صنیع الملک در سال ۱۲۸۳ هجری قمری که سال بیستم سلطنت ناصرالدینشاه بود بسن ۵۴ سالگی درگذشت است .

(۲) مجموعه تابلوهای صف سلام نظامیه که از آثار تاریخی و هنر بسیار مهم و منحصر بفرد دوران قاجاریه است بنحو شایسته در موزه ایران باستان محفوظ و بمعرض نمایش گذارده شده است .

سلام تالار نظامیه نقاشی شده است نیز عموماً بقطع کوچک تهیه میکرده و شاید آنها را سرمشق اصلی تابلوهای نظامیه قرار میداده است و تعدادی از اینگونه تصاویر کوچک چندسال پیش از موزه گلستان بسوزه ایران باستان انتقال یافت و تصور می‌رود نظائر آنها در آثار موزه گلستان یا کتابخانه سلطنتی بازم موجود باشد.

هنرمند نامبرده در حدود سال ۱۲۷۷ قمری بدریافت لقب صنیع‌الملک نائل گردیده است و پیش از آن در ذیل کارهای خود نام ابوالحسن نقاشباشی را مرقوم میداشته برخی موارد کلمات غفاری و کاشانی را هم در دنباله نام خویش ذکر مینموده است و در ذیل کارهای قدیمترش که مخصوصاً متعلق بدوران محمد شاه قاجار بوده عنوان ابوالحسن ثانی غفاری مینوشته است و معلوم میشود پیش از او ابوالحسن دیگری هم بوده که نقاشی میکرده است و برای عدم اشتباه کار این دو نفر کلمه ثانی وجه تمایز دومین ابوالحسن غفاری یعنی صنیع‌الملک بوده است.

صنیع‌الملک عموی مرحوم کمال‌الملک بسود عموی پدر صنیع‌الملک نیز نقاش هنرمندی بود که علاوه بر مراتب فضل خویش به هنرنقاشی مهر میورزیده آثار هنری بدیعی بوجود آورده است و نامش هم ابوالحسن بوده ذیل کارهای نقاشی خود عموماً ابوالحسن الغفاری المستوفی امضاء مینموده است و کلمات میرزا و کاشانی را هم در بعضی مواقع بر آن میافزوده است و بشرحی که گذشت صنیع‌الملک هم که نامش ابوالحسن بود برای اینکه کارهای نقاشیش از کارهای عموی پدری ابوالحسن غفاری المستوفی متمایز باشد در ابتدای امر نام ابوالحسن ثانی غفاری را در نقاشیهای خود عنوان مینموده است و بتدریج که کارهای او شناخته شد و عنوان نقاشباشی یافت و شهرت و سرشناسی کافی پیدا کرد ابوالحسن

نقاشباشی غفاری کاشانی امضا نمود و ذکر از کلمه ثانی بیان نیآورد.

ابوالحسن غفاری مستوفی عموی پدر صنیع‌الملک فرزند میرزا معزالدین محمد حکمران کاشان و نطنز در عهد کریسخان زند بوده و بشرحی که گذشت به هنرنقاشی عشق میورزیده است و از نمونه‌های کارهای او عجلتاً هفت عدد سراغ می‌رود که سه عدد آنها تصاویر شاهان سلف و چهار عدد تصاویر پدر و نیاکان این هنرمند است خوشبختانه شش عدد از این هفت صفحه نقاشی در اختیار خاندان غفاری باقی است بدینقرار که چهار عدد آنها متعلق بجناب آقای حسنعلی غفاری (معاون الدوله) و یکی متعلق به سرکار علیہ خانم معصومه غفاری صبیہ مرحوم غلامحسین غفاری صاحب اختیار و یکی هم متعلق بسرکار علیہ بانو هما بهروز ازدودمان غفاری همسر دانشمند محترم جناب آقای ذبیح بهروز است و یک عدد باقیمانده نیز متعلق بخانم گدار میباشد اطلاعات مربوط بهر یک از این آثار هنری ذیقیمت را ملی منظور آینده مذکور خواهد داشت - نگارنده در اینجا وظیفه خود میدانم مخصوصاً از جناب آقای حسنعلی غفاری که بشرح سابق الذکر چهار عدد از این مجموعه بی‌بدل را در ملکیت و اختیار دارند و چند نمونه عالی‌هم از نقاشیهای کار صنیع‌الملک را دارا هستند صمیمانه سپاسگزاری نمایم که بحض اطلاع از علاقه اینجانب به بررسی و معرفی این آثار گرانبایه باکمال گشاده رویی تمام آنها را آزادانه برای عکس برداری و یادداشتهای لازم با اختیارم گذاردند و هر چند روز که تهیه عکس ساده و رنگی این نقاشی طول کشید نزد عکاس یا اینجانب باقی بود و بعلاوه برای بررسی تصاویر دیگر که در اختیار سایر افراد خاندان جلیل غفاری بود از هر نوع راهنمایی و معاضدت فروگذار نفرمودند و اینک بدینوسیله

مراتب سپاسگزاری خالصانه‌ام را بحضرت معظم له و بانو معصومه غفاری و بانو هما بهروز و استاد دانشمند جناب آقای ذبیح بهروز از مساعدتها و الطافی که برای مشاهده و بررسی و عکس برداری آثار مورد ذکر درباره اینجانب مبذول فرموده‌اند تقدیم و اضافه مینمایم که جناب آقای حسنعلی غفاری تصمیم قطعی خود را برای واگذاری نقاشیهای نفیس متعلق بخودشان بموزه کاشان که در باغشاه فین کاشان تأسیس میگردد بانجمن حفاظت آثار باستانی کاشان و نظیر اعلام داشته‌اند (۱) و طبعاً باید انتظار روزی را داشت که یکی از غرفه‌های موزه کاشان بنام غرفه غفاری خوانده شود و نقاشیهای مزبور و آثار هنری مناسب دیگر که در خور باشد درون آن محفوظ و در معرض بررسی و مشاهده علاقه‌مندان واقع گردد.

اینک بذکر و معرفی هفت قطعه نقاشی کار ابوالحسن غفاری مستوفی عموی پدر ابوالحسن نقاشباشی (صنیع‌الملک) میپردازیم و تا آنجا که تواریخ مرقوم بر صفحات نقاشی موجود باشد بترتیب تاریخ تهیه آنها بتوضیح هر کدام مبادرت میشود.

۱ و ۲ - دو تصویر از میرزا معزالدین محمد پدر نقاش.

بطوریکه گذشت پدر ابوالحسن غفاری مستوفی میرزا معزالدین محمد حاکم کاشان و نظیر بود و از طرف کریمخان زند بدین سمت منصوب گشته تا پایان عمرش که کمی پس از فوت شهریارزند اتفاق افتاد (۲) برمسند حکمرانی قرار داشت.

ابوالحسن غفاری مستوفی دو تصویر عالی بسیار

جالب توجه شبیه بهم از پدر خود ترسیم نموده‌است که توصیفات آنها بشرح زیر مذکور میگردد:

تصویر اول (ش-۱) - میرزا معزالدین محمد باقیافه و هیئت و وضع موقر دوزانو نشسته لباس آبی کدر تیره رنگ در بردارد - کلیجه زری ب رنگ طلائی با گل و بوته که یقه پهنی از خز آنرا زینت میدهد روی لباس خود پوشیده است - قلیان زرین بامیانه کوتاه و نی بیج سیاه و کوزه بلند شیشه کار ایران (باحتمال نزدیک بیقین ساخت قم) جلو او گذارده‌اند که نی آنرا بدست چپ گرفته نزدیک دهان نگاه داشته است - روپوش طلائی بادگیر قلیان و روپوش طلائی کوچک که بر سر چپ میگذارده‌اند بوسیله زنجیرهای طلا با بادگیر سر قلیان متصل است - مینا کاری لبه بادگیر هم از زیر پرده‌های طلائی بادگیر دیده میشود - وضع تنباکوی سر قلیان چنین مینماید که آنرا بصورت دایره شکل قالبی در آورده بر بالای بادگیر گذارده روی آن هم چند گل آتش نهاده‌اند.

عمامه شیرشکری برگرد کلاه قرمز رنگ شیوه عهد زندیه پیچیده شده بر سر شخص مزبور قرار دارد و اساساً وضع نشستن و هیئت لباس و عمامه و حالت میرزا معزالدین عیناً شبیه تصاویری است که از کریمخان زند کشیده‌اند و اگر نوشته و توضیحات روی عکس و اطلاعات مربوط بآن ذکر نشده بود عموماً تصور میرفت تصویر شهریار زند باشد.

بر حاشیه بالای طاقچه‌های اطاق کتیبه زیبایی بسبک مینیاتورهای قدیم ترتیب داده شده روی آن عبارات زیر بخط ثلث سفید بر حاشیه آبی رنگ

(۱) موزه کاشان تحت نظر اداره کل باستانشناسی و با همکاری آن اداره از طرف انجمن حفاظت آثار باستانی کاشان و نظیر احداث میشود و بنای قدیم سردر باغشاه فین و جوانب آن برای این منظور بهزینته مردم کاشان که توسط انجمن نامبرده فراهم میآید ساخته و پرداخته میگردد - جناب آقای حسنعلی غفاری علاوه بر تصمیم بواگذاری مجموعه نفیس نقاشیهای مزبور شخصاً هم مبلغی برای کمک بساختن موزه پرداخته‌اند و از اعضای هیئت مؤسسين و هیئت مدیره انجمن سابق الذکر هستند - سایر اعضای انجمن نیز مبلغی پرداخته و میپردازند و بتأسیس موزه شهرتاریخی کاشان اهتمام مجدانه میورزند که ذکر تفصیل آن طبعاً بیرون از موضوع این مقاله میباشد.

(۲) کریمخان زند در سال ۱۱۹۳ قمری درگذشته است.

تصویر میرزا معزالدین محمد
بقلم ابوالحسن غفاری مستوفی
(شکل ۱)

مرقوم رفته است :
 «آرایش این منزل سعادت مقرون از نگارش
 تمثال همایون عالیجاه امارت و حکومت پناه امیرالامراء
 العظام میرزائی میرزا معزالدین محمد»
 کتیبه بالا بیشتر از نظر تزئین صفحه نقاشی
 و پیروی از اصولی که در مینیاتورهای قدیمی ایران
 برای افزایش جلوه و زیبایی اینگونه کارهای هنری
 انجام مییافت صورت پذیرفته است و اطلاعات مفیدتر
 صفحه نقاشی مزبور در پائین آن درون خانه بندیهای
 لوزی شکل بر بالای حاشیه فرش بخط نستعلیق با
 مرکب شنگرفی (سرخ فام) بشرح زیر نوشته شده است.
 در سمت راست : «رقم بنده درگاه خلایق
 امیدگاہ ابوالحسن غفاری المستوفی کاشانی ۱۱۹۶»
 درست چپ : «شبه عالیجاه مرحوم ابوی ام
 میرزا معزالدین محمد حاکم کاشان»
 نقش بخاری دیواری و ازاره و ملاقچه بندی
 ورفهای دیوار در اطراف شاه نشین اطاق بوضع شیوا
 نموده شده است و فرش سرخ فامی که بطرح شاه نشین
 مخصوص اطاق بافته اند در کف شاه نشین گسترده است
 و وضع نقاشی میرساند کف شاه نشین نسبت به کف

تصویر میرزا معزالدین محمد
بقلم ابوالحسن غفاری مسولی
(شکل ۳)

اطلاق که میرزا معزالدین محمد بر آن جلوس نموده بلندتر است و صورت سکو وصفه دارد - حاشیه آبی ساده به پهنای قریب یک سانتیمتر و نیم بر چهارم طرف صفحه نقاشی الصاق کرده اند - این تصویر از جمله تصاویر متعلق به جناب آقای حسنعلی غفاری (معاون الدوله) بوده اندازه آن 14.5×20 سانتیمتر است .

تصویر دوم (ش - ۲) تصویر دیگری نظیر تصویر فوق مشتمل بر صورت میرزا معزالدین محمد است . در این تصویر لباس میرزا معزالدین آبی کم رنگ نسبتاً مات با کلیچه زری و یقه خز بوده قلیانی نظیر قلیانی که در تصویر سابق الذکر گذشت جلو او است - پشت سراو متکای بسیار پهنی که تقریباً تاشانه اش میرسد با روپوش زری قرار دارد - طرح بخاری و ازاره و ملاقچه ها و رفتهای شاه نشین نیز تا حدی نمودار میباشد . این تصویر ناتمام مانده و بدون نوشته و تاریخ است لکن قیافه میرزا معزالدین را در اینجا نسبت بتصویر اولی بهتر و استادانه تر نقاشی کرده اند .

تصویر مزبور نیز متعلق به جناب آقای حسنعلی غفاری بوده ابعاد آن کمی بیش از 14.5×23 سانتیمتر است و حاشیه آبی ساده به پهنای بیش از یک سانتیمتر بر چهارم طرف آن الصاق نموده اند .

۳ - تصویر قاضی عبدالمطلب غفاری .
(ش - ۳)

رسم نموده است و بدین مناسبت از جمله اسناد تاریخی مهم و منحصر بفرد بشمار میرود خصوصاً اینکه با دقت در جزئیات این صفحه نقاشی نکات بسیار جالب توجهی بچشم میخورد - لباس قاضی عبدالمطلب جبه زری سبز و ملائی رنگ است که زیر آن قبای بنفش در بردارد و عمامه پیچازی شیروشکر بر سر نهاده عصای زیبایی بردست چپ و کتاب یا

قاضی عبدالمطلب جد پدری میرزا معزالدین محمد سابق الذکر بوده و بدینقرار جد اعلای نقاش میشود و در شورای دشت مغان ضمن مراسم برگزیدن نادرشاه پیادشاهی ایران بعنوان نمایندگی کاشان و نظیر شرکت داشته است ابوالحسن غفاری تصویر او را سوار بر استر هنگامیکه بدشت مغان میرود

تصویر قاضی عبدالطلب غفاری
بقلم ابوالحسن غفاری مسکوفی
(شکل ۳)

معصومه غفاری فرزند مرحوم غلامحسین غفاری
(صاحب اختیار) بوده ابعاد آن ۲۳×۳۰
ساتیمتر است.

۴- تصویر کریمخان زند در میدان
نقش جهان اصفهان (ش - ۴)

شهریارزند باکسوت پادشاهی ایستاده گماشته اش
در جلو او مشغول شستن و شانه کردن دم اسب و کیل
در ظرفی شبیه یغلاوی یا کشگول است و ضلع غربی
میدان نقش جهان که مشتمل بر نمای عمارت عالی قاپو
و جنبین آن باشد زمینه عقب تصویر را تشکیل میدهد -

منشوری بردست راست گرفته است -
محاسن بلند و پر پشت سفید قاضی بر جلال
و ابهت منظر و صورت او بسیار میافزاید -
استر قهوه‌ای تیره رنگ کوچکی سوار
بلند مرتبت خود را بجانب مأموریت
خطیر او میرد - در گوشه پائین ست
راست تصویر بخط نستعلیق با مرکب
شنجرفی چنین مرقوم رفته است :

« شبهه افضی القضاة و المتشرعین
زایر بیت الله رب العالمین شمس فلک
فضیلت شعاری قاضی عبدالطلب الغفاری
الکاشانی که حسب الامر نادری بجهت
شوری کبری مغان از منتزهات خلخال
عبور فرمودند میرزا ابوالحسن غفاری
الکاشانی محرم الحرام ۱۲۰۹ »

در جانب چپ تصویر پشت سر
قاضی عبدالطلب کنار صفحه تصاویر
کوچک چند مسافر دیگر هم دیده

میشود که در حال حرکت هستند یا زبردختی توقف
(اطراق) نموده اند - یکنفر از ایشان با عمامه سفید
چیزی شبیه پتو یا کوله پشتی بر پشت دارد که بند
آنها جلوسینه خود بسته است و با کوله پشتی سر بازان
بی شباهت نیست - جوانی هم بخواب خوش رفته
خستگی راه را در میکند . چند نفر دیگر نیز گرد هم
نشسته بایکدیگر صحبت میدارند و سوارانی چند
با کسوت نظامیان از پشت تپه مجاور عبور مینمایند -
رو به رفته در این صفحه تصویر بخوبی توجه نقاش
به قاعده مناظر و مرایا و تجسم صحنه‌های واقعی
و عملی مسافرن نموده شده است و حکایت از ذوق
و استعداد و واقع بینی وی میکند .

این تصویر نفیس و بی بدل متعلق به خانم

کریسخان جامه آبی رنگ کدر و تیره دربر دارد و بازوبندهای پهن از جواهر و کسربند جواهر نشان و خنجر باغلاف طلای مرصع و عمامه سبک زندیه با دو حقه جواهر در دو طرف و بندهای مروارید و پرفرو زینت افزای پیکر و سرشهریار نامبرده است - رنگ اسب به سبزی تیره بالکله‌های منظم روشن نموده شده روپوش زرین با دو تسمه زرین بر پشت حیوان بسته است و حلقه مزین بچند گوهر برگردن آن نهاده اند - دهانه زرین و افسار حیوان بحال عادی قرار گرفته بندی از افسار به میخ چوبین که در زمین فرو کرده اند گره خورده است و پربلندی هم بر کاکل اسب زده اند .

در طرف راست پائین صفحه بخط نستعلیق بامرکب شنگرفی چنین نوشته شده است : « شیهه اعلی حضرت شاهنشاه گیتی ستان و خاقان ظل الله علیین آشیان ابوالنصر کریسخان زند رقم بنده درگاه خلیق امیدگاه ابوالحسن الغفاری السوفی فی شهر سنه ۱۲۰۹ »

جوانی که به شست و شوی دم اسب پرداخته است قبای کوتاه قرمز با ردیف تکه‌های زرین در بردارد و شالی از پارچه سبز گلدانر بمیان بسته دشته خود را با غلاف مرصع در کنار گره شال جای داده است بر هر ساقه پای او روپوش سبزی دیده میشود که روی شلوار آبی کشیده شده روی آن تسمه باریک زرینی بسته اند - بنظر میرسد کفشهای ساغری باپاشنه نسبتاً بلند برنگ آبی کدر برپا داشته باشد - چیزی شبیه پارچه تا کرده بر سر گذارده است که احتمال میرود برای خشکانیدن دم اسب پس از شست و شو بکار میرفته در حکم فوطه یا حوله بوده است و اگر غیر از این باشد چون دردوران کنونی کسب اطلاع برای اینگونه مسائل متروک باسانی میسر نیست و نگارنده هم آشنا به فن تیمار اسب

نیستم نیازمند اظهار نظر مطلعین بصیر خواهد بود - نوشته خط نستعلیق شنگرفی نزدیک این شخص او را «عباس جلودار سرکار خاصه شریفه» معرفی مینماید . در قسمت عقب تصویر دورنمای ضلع غربی میدان نقش جهان اصفهان کشیده شده و عمارت عالی قاپو با غرفه‌های دوجانب آن نمودار است - نهر بزرگ کنار میدان که در دوره صفویه آب را به تمام جوانب میدان جاری میساخت و سی و چند سال پیش آنرا از میان بردند و همچنین بنای الحاقی جانب چپ عالی قاپو که مدخل تالار طویل بوده در میدان پیش آمده بود و اکنون وجود ندارد در این تصویر نمایان میباشد - در عقب عالی قاپو طرح گنبدی برجانب راست و بنای بلندی برجانب چپ بنظر میرسد گنبد جانب راست بنای توحید خانه است که محل ذکر اوراد شاهان صفوی بوده اینک سالیان دراز است که از آن برای زندان شهر اصفهان استفاده میکنند - بنای جانب چپ عمارت حوضخانه تالار مروارید بود که از ابنیه مجلل عهد صفویه بشمار میرفت و جلوان تالار طویل قرار داشت که اصطبلهای مخصوص سلطنتی کاخهای صفویه در آن واقع بود و آنرا مانند بسیاری کاخهای دیگر شاهان صفوی از قبیل هفت دست و آئینه‌خانه و نمکدان و جهان نما منهدم ساختند و حلقه‌ها و میخ طویل های طلا و سنگها و آخورهای سنگ یشم یکپارچه آنرا از میان بردند و قسمتهائی از آنها را در ساختمان باغ شرف واقع در دستگرد اصفهان بکار بستند .

چون از تالار طویل و تالار مروارید صحبت بیان آمد بيمورد نیست برای اطلاع خوانندگان علاقه‌مند توضیحاً اضافه شود در اراضی وسیع و طولانی جانب غربی کاخ عالی قاپو که اکنون دبیرستان سعدی و قسمتی از خیابان صور اصرافیل و پس از آن محوطه تالار اشرف (محل فعلی اداره فرهنگ اصفهان)

کریم خان زند در میدان نقش جهان اصفهان
کار ابوالحسن غفاری
(شکل ۴)

وزمین ورزش ست مغرب آن پشت دیوار جنوبی
باغ چهلستون واقع است در دوران صفویه بنای
تالار طویله نزدیک میدان نقش جهان و بعد از آن
عمارت حوضخانه و تالار مروارید قرار داشته
و تاجگذاری شهریاران صفوی عموماً در آنجا انجام
میگرفته است (۱).

این تصویر ضمن مجموعه متعلق به جناب آقای
حسنعلی غفاری بوده ابعاد آن ۲۰×۲۹ سانتیمتر
است. در این صفحه نقاشی تصویر شهریار زند بهتر
از قسمتهای دیگر نقاشی شده است و در نمودن شکل

اسب و نمای کاخ عالی قاپو اشتباهات ترسیمی غیر-
استادانه بچشم میخورد.

۵- تصویر قاضی احمد جد نقاش
پیرمردی باقیافه نورانی و ریش سفید قبای
سبز دربر و عمامه سفید بر سر روی سجاده نمیدی
وسط باغ نشسته است و تسبیحی در دست دارد -
نوجوانی با عمامه سفید و قبای قرمز پشت سر و نزدیک
وی بخواب رفته است و قیافه پیرمرد به قاضی
عبدالمطلب سابق الذکر تاحدی شباهت دارد و عمامه
او مربوط بدوران جدیدتر از زمان قاضی مزبور است

(۱) کلیه اطلاعات مربوط بتالار طویله و حوضخانه و تالار مروارید را استاد دانشمند جناب آقای جلال‌همای که همواره درباره آثار تاریخی عهد صفویه در اصفهان از نتایج تحقیقات و بررسیهای عمیق و تتبعات متبحرانه‌شان برخوردار بوده و هتمم در اختیار اینجناب گذارده‌اند و مراتب سپاسگزاری صمیمانه را بحضرت محترم‌شان عرضه مینمایم.

و با توجه باین نکات و قرائن دیگر میتوان پنداشت که این صفحه نقاشی تصویر قاضی احمد پسر قاضی عبدالمطلب و پدر میرزا معزالدین یعنی جد میرزا ابوالحسن غفاری المستوفی باشد و بدینقرار نقاش نامبرده تصویر پدر وجد وجد اعلائی خود را رسم نموده است - دورنیست نوجوانی که بخواب رفته است میرزا ابوالحسن نامبرده باشد که شبیه روزگار نوجوانی خود را بدین صورت درکنار تصویر جد خویش نقاشی کرده است .

در زیر سجاده محاذی زانوی راست قاضی احمد بخط نستعلیق سیاه رنگ چنین نوشته شده است :
« رقم کمترین ابوالحسن الغفاری المستوفی
سنه ۱۳۱۲ »

ظرف کوچکی بشکل صراحی دودسته که تصور می رود گلابدان باشد نزدیک سجاده دیده میشود - دوبرقهوه رنگ پشت سرجوان خواب ایستاده مقابل خود را مینگرند و دو کبوتر هم در رف بالای در اطاق که درکنار صفحه نقاشی نمایان است قرار دارد - طبق اظهار جناب آقای حسنعلی غفاری نظیر این در و این هیئت باغچه و اطاق و غیره در آبادی کله که موطن اصلی خاندان غفاری نزدیک کاشانست بطور عادی موجود و مشهود میباشد - درختان کهن و شاخه های کوتاه در فواصل دور و نزدیک وضع طبیعی باغ خوش منظر و مهارت و ذوق نقاش را بخوبی مینماید .

این تصویر نیز از مجموعه جناب آقای حسنعلی غفاری بوده اندازه آن $۱۶ر۵ \times ۲۳ر۵$ سانتیمتر است .

۶ - تصویر جهانشاه قرقوبینلو

این تصویر چون در تملک خاندان غفاری نمانده و در دسترس اینجانب نبود لذا نتوانستم آنرا از نزدیک

مشاهده و بذکر توضیحات نظیر آنچه گذشت درباره آن بپردازم . خانم گدار در راهنمای نمایشگاه آثار ایران در موزه چرنوسکی پاریس که در تیرماه ۱۳۲۷ (ژوئیه ۱۹۴۸) ترتیب داده شده بود راجع بتصویر مزبور اینگونه توضیح میدهد که چون آنرا بدست آورد از یکطرف متوجه گردید که با هیچیک از مینیاتورهای قدیمی شباهت ندارد و از طرف دیگر وضع نقاشی مزبور طوری نبود که شائبه بدل سازی وجدید بودن آن در میان بیاید فقط نام نقاش اصلی آنرا که بعداً معلوم شد ابوالحسن غفاری المستوفی بوده است پاک کرده و بجای آن نام خلیل مصور نقاش معروف زمان شاهرخ تیموری و سال تاریخ ۸۴۱ هجری را که سال جلوس جهانشاه قرقوبینلو پادشاهی است مرقوم داشته اند و پس از اینکه خانم گدار عکسهای چندی از کارهای ابوالحسن نامبرده را تصادفاً نزد جناب آقای حسنعلی غفاری که آن موقع سفیر کبیر شاهنشاهی در پاکستان بوده اند میبیند با مقایسه طرز نقاشی مزبور با تصویر میرزا معزالدین سابق الذکر و تصویر شاه صفی که ذکر آن خواهد آمد متوجه میشود که تصویر مزبور هم در زمره کارهای ابوالحسن غفاری المستوفی است و نام خلیل مصور و تاریخ ۸۴۱ را در آن جعل نموده بجای امضای نقاش مزبور گذارده اند .

نقاشی مزبور مانند سایر نقاشیهای ابوالحسن غفاری المستوفی بصورت آب و رنگ قدیم بوده لباس جهانشاه جبه زری برنگ زر مزین بگل و بوته است و خنجر پادشاه درون غلاف مرصع برشال کمر او قرار دارد (۱) ازاره و ملاقچه اطاق شبیه آنچه در تصویر میرزا معزالدین گذشت بچشم میخورد - درون ملاقچه ها مزین بنقوش پر نده میباشد که بر شاخه

(۱) صفحات ۷۴ تا ۷۶ راهنمای سابق الذکر .

تصویر شاهنوازخان پسر سلطان احمدخان کابلی
اندر خدادادخان زند

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

گل نشسته است برحاشیه بالای اطاق این جبهه بخط ثلث سفید برزمینه لاجوردی مرقوم رفته است :

« السلطان الاعظم والخاصان الاکرم ابوالمظفر میرزا جهانشاه ترکمان خلداللهملکه وسلطانالیوم »
اندازه تصویر فوق 14×20 سانتیمتر بوده بشرحی که گذشت متعلق بخانم گدار است .

۷- تصویر شاه صفی

تصویر بسیار زیبا و استادانه از شهریار جوان صفوی شاه صفی فواده شاه عباس کبیر که دو زانو برزمین نشسته تکیه برمخده داده است دست چپ را برزانو نهاده دست راست را به کمرزده است - قبای زری مزین به برگهای سبز و گل‌های بنفش دربر نموده شمشیرش جانب چپ او قرار دارد و قسمت دسته ونیمی ازغلاف آن بردوجانب تصویر نمایان میباشد - کلاه او بصورت کلاه خود قرمز رنگ است ونمونه کلاه مخصوص لشکریان و فدائیان دودمان صفویه را که بعلت کلاه قرمزشان بنام قزلباش خوانده میشدند نشان میدهد - عمامه پهن و ظریفی ازشال زری مزین برشته مرواریدگرد آن بسته اند ومکمل برجقه زیبا وتاجی از پر بسیار زیبا میباشد .

طرز نشستن شاه صفی وحالت صورت وهیئت کلاه او با تصویری که از آقا محمد خان قاجار در کتابهای تاریخ نمودار است شباهت بسیار دارد - استاد ذبیح بهروز اظهارمینماید که اصل تصویر از زمان شاه صفی در یکی از ابنیه سلطنتی اصفهان موجود بوده و ابوالحسن غفاری مستوفی از روی آن کشیده است ودرچنین صورتی میتوان پنداشت همانطور که در ایوان تخت مرمر تهران تصاویر شهریاران قاجار نقاشی شده است در یکی از کاخهای سلطنتی صفویه

در اصفهان نیز تصاویر شاهان صفویه را نقاشی کرده بودند وبهرحال شباهت بسیاری که دروضع نشستن وهیئت سر وافر تصویر شاه صفی در این نقاشی باتصویر آقا محمد خان قاجار هست جلب توجه میکند و معاصر بودن تاریخ نقاشی آن با دوران سلطنت آقا محمد خان قاجار این توهم را بوجود میآورد که تصویر آقا محمد خان قاجار هم بهمین سبک وشبیه درابتدا بوسیله ابوالحسن غفاری مستوفی ترسیم گردیده است یا نقاش دیگری از روی طرز کار نقاش مزبور در همان زمان صورت آقا محمد خان را کشیده باشد .

برحاشیه قرمز در دو طرف پاهای تصویر شاه صفی بخط نستعلیق سفید چنین مرقوم گردیده است :
« هو - شبیه جلوس شاه رضوان بارگاه شاه صفی انارالله رقم بنده درگاه خلائق امیدگاه خلائق امیدگاه ابوالحسن الغفاری المستوفی الکاشانی ۱۲۰۸ »

ابعاد این تصویر قریب 16×23 سانتیمتر بوده حاشیه ساده آبی کدر به پهنای ۱۲ میلیمتر مانند صفحات دیگر نقاشیهای فوق در چهار طرف آن الصاق نموده اند . تصویر مزبور از شیواترین و عالی ترین کارهای نقاشی هنرمند مزبور بشمار میرود وبه سرکار علیهبانو هبابهروز که ذکرشان گذشت تعلق دارد . (۱)
هفت تصویر فوق الذکر کارهای ابوالحسن غفاری المستوفی است که در آغاز مقاله بمعرفی او مبادرت گردید - خانم گدار در راهنمای سابق الذکر يك صفحه مینیاتور متعلق به موزه صنایع ظریفه بوستون را که مشتمل بر تصویر شاهزاده جوانی است و شرح آن در صفحه ۶۰ مجله صنایع آسیائی - مجلد سیزدهم

(۱) بانو هبابهروز تصویر زیبایی هم از شاهنوازخان پسر سلطان احمدخان کابلی دارند که خدادادخان زند در سال ۱۲۷۳ قمری کشیده است وبحت درباره آن ضمن این مقاله مناسب بنظر نرسیده موکول بوقت وفرصت دیگر خواهد بود .

هفت نمونه از کارهای ابوالحسن غفاری المستوفی عجلتاً سراغ میرود که جز یکی از آنها بقیه در تملک خاندان غفاری است .

طبق توضیحی که دانشمند محترم آقای حسن نراقی در حاشیه صفحه ب مقدمه رساله نخبه‌البيان تألیف محمد مهدی ابن ابی‌ذر نراقی - چاپ تهران ۱۳۳۵ - مرقوم داشته‌اند « ابوالحسن المستوفی الغفاری یکی از نویسندگان نامی و مستوفی وقایع نگار پادشاهان زندیه است و کتاب گلشن مراد را که بنام علی‌مراد خان زند تألیف نموده از منابع معتبر تاریخی قرن دوازدهم هجری شمرده میشود » بدین‌قرار معلوم میگردد که این استاد هنرمند از شخصیت‌های تاریخی و نویسندگان و مستوفیان معروف زمان خود بوده است .

اینک بمعرفی سه تصویر دیگر که در مجموعه جناب آقای حسنعلی غفاری موجود و از کارهای ابوالحسن ثانی یعنی صنیع‌الملک است میگردانیم .

۸ - تصویر خورشید خانم (ش ۶)

خورشید خانم دختر میرزا احمد و نواده میرزا معزالدین سابق‌الذکر بوده دختر عموی صنیع‌الملک و عمه مرجوم فرخ خان امین‌الدوله میشده است و بهمین جهت در خاندان غفاری عموماً ویرا بنام حاجی‌عمه میخواندند - صنیع‌الملک تصویری از این بانوی مجلله که مادرش از خاندان شیانی بوده تهیه کرده است و از لحاظ تصویراصیل يك بانوی ایرانی از دوران محمد شاه قاجار سند زنده و قابل توجهی بشمار میرود در تصویر مزبور لباس بانوی نامبرده مشتمل بر ارخالق ترمه که قسمت سرآستین موسوم به سن‌بوسه از ترمه راهراه دارد باتنبان قرمز و چارقده زری است دورشته مروراید بر سردارد ورشته موسوم

میناتور از دوره صفوی
(شکل ۵)

۱۹۲۹ (۳) ذکر گردیده عکس آن هم بشماره ۹۴ در همان نشریه مندرج میباشد از کارهای ابوالحسن غفاری المستوفی معرفی مینماید ولی يك نظر بسیار اجمالی و مختصر به عکس میناتور مزبور که از مجله سابق‌الذکر نقل گردیده است (ش ۵) بخوبی معلوم مینماید که مربوط بدوران صفوی بوده انتساب آن به ابوالحسن غفاری المستوفی مطلقاً صحیح نیست و همانطور که خانم آناند اکوماراسوامی (۴) موزه دار مجموعه های هندی و اسلامی موزه صنایع ظریفه بوستون در توصیف میناتور نامبرده اشاره کرده مربوط باواخر قرن هفدهم میلادی یعنی مقارن با سالهای آخر سلطنت سلسله صفویه است - بنابراین

(۳) Ars Asiatica - VOL. XIII 1929

(۴) Ananda K. Goomaraswamy.

تصویر خورشید خانم
از ابوالحسن غفاری ثانی
(شکل ۶)

با آسترخز و شلوار سرخ رنگ گشاد در بردارد و عباى آبی رنگ با خطوط و نقوش و حاشیه سفید و نخودی رنگ بردوش کرده و کلاه مشکی بلند که معمول عهد محمدشاه و اوایل ناصرالدینشاه بود بر نهاده است. تصویرى است که از او در صف سلام عمارت نظامیه دیده میشود. لکن از قیافه و بخصوص طرز لباسش بخوبی معلوم میگردد که این تصویر چند سال پیش از نقاشیهای تالار نظامیه کشیده شده است و بدینقرار تاریخ آن حدود سال ۱۲۶۸ هجری قمری با یکی دو سال اختلاف بنظر میرسد.

نام اصلی امین الدوله ابو طالب بوده است و چون فتحعلیشاه قاجار دو پیشخدمت خاص یکی بنام

به عقدر و مرکب از بند مروارید و آویزهای ملای مکمل گرد صورت بانو را زینت میبخشد در کنار صفحه چنین مرقوم رفته است: «مشق ابوالحسن ثانی غفاری ۱۲۵۹» از این جمله بخوبی برمیآید که نقاشی مزبور پیش از آنکه صنیع الملك بایتالیا سفارت کند و ملقب به صنیع الملك گردد ترسیم شده است. ابعاد این صفحه نقاشی ۱۷ × ۲۰ سانتیمتر است.

۵ - تصویر فرخ خان امین الدوله (ش ۷) فرخ خان امین الدوله فرزند میرزا مهدی و نواده میرزا احمد پسر میرزا معزالدین بوده است صنیع الملك پسر عموی پدرش میشده و تصویر زیبا و مجللی از او تهیه نموده است - در این تصویر امین الدوله بر روی نیسکت مبلی نشسته قبای سبز و جبه کوتاه شال کشمیر

« رقم ابوالحسن نقاشباشی » .

نقش فرش قالی با نقش اسلیسی و بوته جقه زیرپای امین الدوله بطرز بدیعی نموده شده است ابعاد این تصویر زیبا و خوش طرح قریب ۳۹×۲۴٫۹۵ سانتیمتر است و بدین ترتیب بزرگترین نقاشیهای مجموعه مهم مورد بحث بشمار میرود .

۱۰- تصویر سه فرزند امین الدوله آخرین نمونه این مجموعه هنری و تاریخی مهم صفحه نقاشی مشتمل بر تصویر سه پسر فرخ خان امین الدوله است - این سه پسر بترتیب از راست بچپ صفحه عبارتند از محمد حسین خان و نصرالله خان و محمد حسن خان و توضیحات مربوط بهر کدام و تصویرشان بشرحی است که ذکر میگردد .

تصویر سمت راست شبیه محمد حسین خان است که پس از فوت پدرش از طرف ناصرالدینشاه بنام فرخ خان خوانده شد و در ۱۲۹۴ قمری فوت نمود و جد مادری جنابان آقایان عبدالله و نصرالله انتظام است - کلاه بلند مشکی دوترک بر سر وجه ساده برنگ روشن در بردارد و قبای آبی فیروزه قام زیر جبه پوشیده است .

تصویر وسط شبیه نصرالله خان پسر بزرگ امین الدوله است . کلاه بلند مشکی دوترک بر سر دارد و جبه شال کشمیری بوته جقه در بر کرده است شانه چپ جبه را برنگ سرخ شنگرفی آغشته نموده و نیمه کاره گذارده اند - نصرالله خان پیش از فوت پدرش بدرود زندگی گفته است .

تصویر سمت چپ شبیه محمد حسن خان است که او نیز پیش از پدر فوت نموده است و مانند دو

تصویر فرخ خان امین الدوله

(شکل ۷)

شاهرخ و دیگری فرخ داشت که از مقربان خاصش بوده اند و ناصرالدینشاه نیز نام فرخ خوش آیندش گردیده بود لذا امین الدوله را که از خاصان او و مورد اعتماد و توجهش بود فرخ خان نامید .

در پشت سر امین الدوله ازاره مرمری دیوار با نقوش طلاکاری و گچبریهای بالای آن بطرز بسیار استادانه نقاشی گردیده و بالای ازاره جانب راست بخط نستعلیق سیاه رنگ این کلمات مرقوم رفته است :

برادر دیگر کلاه بلند دوترک بر سردارد - جبهه ساده برنگ روشن دربر نموده زیر آن قبای آبی رنگ پوشیده است این صفحه نقاشی امضاء و تاریخ ندارد و ناتمام مانده است .

ابعاد این صفحه نقاشی ۱۹×۲۳ سانتیمتر است و بادقت در تصاویر سه برادر استادی سازنده تصاویر یعنی صنیع الملك بخوبی معلوم میگردد .

فرخ خان امین الدوله پسر چهارمی هم بنام محمد ابراهیم خان داشت که ملقب به معاون الدوله بود و جناب آقای حسنعلی غفاری (معاون الدوله فعلی) فرزند او هستند .

چون ضمن توصیف تصاویر مجموعه سابق الذکر از افراد متعدد خاندان غفاری نام برده شد و اساساً با توجه به شخصیت‌های متعدد این خاندان در طول قرون متمادی معلوم میگردد که از قرون اول اسلام افرادی از خاندان مزبور مراجع روحانی مهم بوده از دوره صفویه تاکنون هم مصدر خدمات مختلف بوده و میباشند لذا تا آنجا که نگارنده ضمن بررسی و کسب اطلاعات مربوط به مجموعه مزبور آشنائی یافته‌ام قسمتی از سلسله نسب خاندان غفاری را در لوحه که بنظر خوانندگان علاقه‌مند میرسد نمودار ساختم و خوشبختانه مرحوم کمال الملك هم در ذیل تابلوی که از یکی از عموهای فرخ خان امین الدوله موسوم به زمان خان کشیده و اکنون در ضمن آثار هنری دیگر در اختیار اداره موزه‌های هنرهای زیبای گل کشور در کاخ گلستان موجود میباشد چنین مرقوم داشته

است : « شبیه مقرب الخاقان مومن السلطان حاجی میرزا زمان خان ابن احمد ابن معزالدين ابن قاضی احمد ابن قاضی مطلب ابن قاضی رضی الدین ابن قاضی بدیع الزمان غفاری خانزاد میرزا محمد خان غفاری نقاشباشی کل مسالك محروسه دولت علیه ایران سنه ۱۳۰۰ » (۱)

علاوه بر ابوالحسن الغفاری المستوفی و صنیع الملك و کمال الملك افراد دیگری هم از خاندان غفاری در نقاشی هنرنمائی کرده‌اند از جمله ایشان میرزا یحیی خان پسر صنیع الملك که بنام ابوالحسن ثالث معروف بوده است و میرزا ابوتراب نقاشباشی برادر بزرگ مرحوم کمال الملك که قسمتهائی از روزنامه وقایع اتفاقیه که روزنامه معروف زمان ناصرالدین شاه باشد از کارهای او بوده است و یکی از مهمترین کارهای وی نقاشیهای خانه قدیمی معروف به خانه حکیم باشی در کاشان محله مسجد آقا میباشد که کاملاً سلامت مانده است و امضای نقاش را هم دارد و همچنین مسعود خان پسر میرزا محمد رضا پسر عموی فرخ خان امین الدوله هم از هنرنقاشی بهره‌مند بوده است . (۲)

بطوریکه ضمن شرح تصویر قاضی عبدالمطلب گذشت قاضی نامبرده هنگام انعقاد شورای دشت مغان و جلوس نادر شاه بتخت سلطنت بعنوان نمایندگی مردم کاشان در مراسم مزبور شرکت داشته است و با توجه باینکه اجداد قاضی عبدالمطلب نسل بعد نسل عهده‌دار منصب قضا بوده و بدین سست اشتغال

(۱) نام قاضی رضی الدین فقط در تابلو مورد ذکر موجود است - در اسناد قدیمی مختلف مربوط به خاندان غفاری چنین نامی دیده شد و قاضی مطلب فرزند قاضی بدیع الزمان معرفی شده است .

(۲) اطلاعات مربوط به هنر سه نفر نامبرده اخیراً مدیون یانداشته‌ها و تحقیقات دانشمندگرامی آقای حسن زراقی میباشم که از چند سال پیش تاکنون دست به کار جمع‌آوری مدارک و انجام بررسیهای صیق مربوط به سوابق تاریخی و هنری شهر پاستانی کاشان هستند و امید میرود کتاب جامعی که در نظر دارند تألیف و منتشر فرمایند زودتر تکمیل گشته مسرود استفاده دوستداران و علاقه‌مندان چنین تحقیقاتی واقع شود - از قراریکه دانشمند محترم مزبور اظهار مینماید خاندانهای غفاری در تبریز و قزوین هم بودند و از دانشمندان بشمار میرفتند و برای بهتر مشخص داشتن خاندان غفاری در کاشان دانشمند معظمه مدارک مربوط به خاندان غفاری کاشان را گردآوری و در یانداشته‌های خود ذکر نموده‌اند .

داشته‌اند بخوبی میتوان دریافت که خاندان غفاری ملی قرون متصادی شاغل امور قضا بوده‌اند و در دوران صفویه بیش از پیش مرجعیت یافته‌اند و از زمان نادرشاه افشار و پس از آن دوران کریمخانک زند تاکنون عهده‌دار مناصب و مشاغل حساس و کم و بیش مهم ایران هستند و طبعاً شرائط چنین مداومت اشتغال در دستگاه دولتی را بر طبق مقتضیات هر عهد و زمان با وجود انقلابات و تحولات و تغییرات گوناگون دارا بوده هستند و هنرمندان عالیقدر و معروف متعدد یعنی ابوالحسن غفاری المستوفی (معاصر شاهان زندیه جانشینان کریمخان زند) و ابوالحسن ثانی صنیع‌الملک (نقاش معروف عهد محمد شاه و ناصرالدینشاه قاجار) و میرزا ابوتراب نقاشباشی و شادروان محمد غفاری کمال‌الملک (۱) که آثار هنری و پروردگان مکتب هنری او هم اکنون معلوم و مشهود آشنایان و دوستان هنر هستند از افراد این خاندان ریشه‌دار و کهن بوده‌اند و چنین امتیازات و شرائطی تصور می‌رود در کسرت خاندانی از ایران تا این حد موجود و جمع باشد که هم صاحبان منصب قضا و هم از باب قلم و سیاست در میان خود داشته و هم سمتهای امارت و حکومت و وزارت و سفارت و امثال آن را عهده‌دار

باشند و در عین حال استادان هنری نظیر درجه اول در میان افراد آن خانواده پرورش یافته باشند .

بشرحی که در آغاز مقاله اشاره نمود جناب آقای حسنعلی غفاری (معاون الدوله) صاحب هفت تصویر ازده تصویر مجموعه فوق‌الذکر تصمیم خود را مبنی بر واگذاری تصاویر متعلق به خودشان بموزه ملی کاشان که در باغشاه‌فین کاشان به‌زینت و همت شخصیت‌های کاشان و نظیر تأسیس می‌گردد اعلام داشته‌اند و چنین مجموعه نفیس تاریخی با سابقه و اطلاعی که بشرح فوق‌الذکر در باره خاندان غفاری هست چون زینت بخش غرفه مخصوص بنام غرفه غفاری در موزه مزبور گردد طبعاً حق هنرمندان سلف این خاندان در زاد و بوم اصلی ایشان بهتر ادا خواهد گشت و علاوه بر مردم هوشمند و صاحب ذوق کاشان مسافرین و جهانگردان علاقه‌مند و باذوق نیز از این نمونه‌های هنری استفاده خواهند نمود و یکبار دیگر استعداد فطری مردم کاشان را که همواره منشاء شاهکاری و هنرهای مختلف چون قالی و زری و مخمل و کاشی بوده‌اند بعلمت چنین نمونه‌های نقاشی قدیمی و اصیل و امتیازی که از لحاظ این هنر ظریف نیز دارا هستند مورد ستایش قرار خواهند داد .

پوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

بقیه پاورقی از صفحه قبل

طبق اسناد و یادداشتهای مزبور نسب خاندان غفاری از قاضی بدیع‌الزمان مذکور در لوحه سلسله نسب مورد ذکر در این مقاله تا ابوذر غفاری از صحابه خاص حضرت پیغمبر صلی‌الله علیه و آله که مجموعاً سی و پنج واسطه میشود بدینقرار است :

۳۵- قاضی بدیع‌الزمان ۳۴- قاضی جمال‌الدین ۳۳- قاضی احمد ۳۲- قاضی نظام‌الدین ۳۱- قاضی جلال‌الدین ۳۰- قاضی رفیع‌الدین ۲۹- میرزاعلی ۲۸- شیما،الدین ۲۷- یحیی ۲۶- فتح‌الله ۲۵- یحیی ۲۴- حسن ۲۳- فخرالدین ۲۲- امیدوار ۲۱- فضل‌الله ۲۰- اسحق ۱۹- فضل‌الله ۱۸- محمد ۱۷- ابوالکلام ۱۶- احمد ۱۵- علی ۱۴- ابوالعالم ۱۳- احمد ۱۲- ابوالفنائم محمود ۱۱- احمد ۱۰- ابوالفضائل محمد ۹- احمد ۸- افضل ۷- هاشم ۶- فاضل ۵- یحیی ۴- عقیل ۳- یحیی ۲- زر ۱- ابوذر غفاری .

آقای حسن راقی توضیح دادند که کتابهایی در اختیار دارند که در کتابخانه‌های میرزاعلی و یحیی اخلاف سی و یکم و بیست و هفتم ابوذر غفاری بوده است و از نوشته‌های آنها برمیآید که مردان دانشمندی بودند .

وظیفه خود میدانم یکبار دیگر از آقای راقی که اطلاعات و توضیحات مفید بخصوص سلسله نسب فوق را با کمال بلند نظری در اختیار اینجانب گذاردند سپاسگزارم و مجدداً توفیقشان را در تکمیل و انتشار نشریه جامعی که در دست دارند مسئلت دارم .

(۱) شادروان کمال‌الملک روز یکشنبه ۲۷ مرداد ماه ۱۳۱۹ در نیشابور درگذشت و آرامگاهش در کنار تربت شیخ عطار است و انجمن آثار ملی دست بکار ساختمان بنای مناسبی بر مزار استاد مزبور میباشد .